

SECTION

6

**AWOZONLE ALUMA
NEE AZEZIELÉ**

MAANDEE NVEYEBA NVEYEBA NEE MAANLE EBULE (MOO GYI MAAMELA ZO LA)

Maandee Nveyeba Nveyeba

MUKENYE

Ngyenu ehye buke awozonle aluma ezukoaledede moo wo Gana anee anee ekpunli ne mo anu la anye. Ye ngyinlazo ne baye awozonle aluma moo be bo vi wo maandee ne anu la. Obaboa wo amaa wɔanwu deemoti yenyia aluma zohane mo la nee nvasoe moo wo zohane aluma ne mo azo la. Ezukoaledede ehye baboa amaa wɔanyia ndelebebo moo wo dumadonle nwo la, ehulole nee ebule wɔamaa Gana maandee ne nee ye tete agyadee. Ngyenu ne eza da fuamunli azeziele maandee ne ali. Adwenlenwowo ne bagyinla be azeziele maandee ndenle ne molebebo, ye avinli nee ye awielee ne mo azo wo wo maandee ne anu nee Gana anee gyene bie mo maandee ne mo anwo. Eza noko ebazukoa nvasoe moo fuamunlibɔvoma ne, be mbusua ne nee anee ekpunli ne moo bevi nu la banyia wo fuamunli azeziele maandee ne anwo la. Owɔ ke ekola ekilehile koyele nee eweene moo deda Gana anee ekpunli ngakyile ne mo azeziele maandee ne anu la.

Ngyenu ehye kaho awielee la, ebahola:

- Wɔahile awozonle aluma bie mo, eleka moo be bo vi yee deemoti yenyia be la
- Wɔawowo adwenle wo adenle moo bedua zo besie kakula belera aze la (Azeziele: molebebo, avinli nee adwulalee)
- Wɔava azeziele nwo maandee ngakyile moo wo Gana la wɔatoto nwo.

Adwenle titili

- Awozonle aluma abo vi awozonle kpɔkyee bie eke
- Be nee sunsum moo le tumi la a le ngitanwo a

- Békile menli mɔɔ aluma ne gua bɛ nwo zo la anzi adenle
- Fuamunli le sonla enyinlenu eleka mɔɔ kile kɛ awie bahola awo a.
- Azubɔle maandɛ kile kɛ bɛledie awie bɛado nu wɔ gyinlabelɛ bie anu.
- Bɛyɛ fuamunli ɛbɔle maandɛ bɛmaa ngakula mbɛlɛra noko akee anɛɛ ekpunli ne bie yɛ maa ngakula mrenyia.

AWOZONLE ALUMA

Yɛle aluma bie deda yɛ nwo zo ɔluakɛ yɛ nee sunsum bie mɔ mɔɔ bɛ tumi bo yɛ nwo zo la lɛ ngitanwo. Aluma ɛhyɛ mɔ a yɛfɛle bɛ awozonle aluma a. Kolaa na wɔagenga wɔava awozonle aluma nwo la ɔwɔ kɛ enwu awozonle deɛhole.

Duzu a le awozonle?

Awozonle kola yɛ mraale anzɛɛ mrenyia. Bɛle sunsum mɔɔ Nyamenle bɔle bɛ la anu ko mɔɔ bɛ tumi ne bo sonla nee sunsum bie mɔ anwo zo a. Menli mɔɔ lɛ diedi kɛ awozonle lɛ tumi mɔɔ bo sonla nwo zo na bɛkola bɛkile dasanli nyɛleɛ bie mɔ mɔɔ ɔwɔ kɛ bɛyɛ la sonle bɛ. Meke dɔɔnwo ne ala bɛ nee sunsum ɛzonlenlɛ nee bɛ nyɛleɛ bie mɔ lɛ ngitanwo. Awozonle bie mɔ mɔɔ vi ɛzonlenlɛ ngakyile bie mɔ anu la a le Zeyɔse, Apolo, Atena Hɛla, Feleya, Nɔɔse, Lɔki, Ɔdini nee mɔɔ ɛha la. Bɛfa enililɛ bɛmaa bɛ na bɛsonle bɛ kɛ mɔɔ ɔfɛta la. Wɔ Gana, menli ekpunli anzɛɛ anɛɛ ko biala noko lɛ bɛ awozonle mɔɔ bɛdie bɛ bɛdi na bɛsonle bɛ a. Awozonle bie mɔ mɔɔ ɛlie duma wɔ Gana la a le

- Ga: Dantu, Nae, Klote, La Kpa, nee mɔɔ bɔkɛbɔka nwo la
- Akan: Kune, Tegare, Nyamaa, Antoa, nee mɔɔ bɔkɛbɔka nwo la
- Dagomba: Tambo, nee mɔɔ bɔkɛbɔka nwo la

Awozonle dɔɔnwo wɔ Nzema. Bie mɔ ɛne:

1. Kumakpole, Tanoɛ: bɛwɔ Benyinli
2. Amenlenra, Tanoɛ Aya, Bulakpole: bɛwɔ Adoabo
3. Asuanua, Ɖzazo, Anweafutu: bɛwɔ Bameango
4. Siane(Ankobra), Ɖwɔnwenle: bɛwɔ Sanwoma

Awozonle boni mɔ a ɛlie duma wɔ wɔ suazo a?

Awozonle aluma

Befa awozonle aluma bɛto menli ɔlua bɛ diedi nee bɛ ezonlenlɛ ne adiabo ngyinlazo ti. Awozonle aluma noko le aluma kpɔkyee mɔɔ mbusua, azua azua, ezonlenlɛ nee maandɛ le ɔlua ngitanwo mɔɔ bɛ nee awozonle ne mɔ le la.

Awozonle aluma bie mɔ

Gana awozonle aluma bie mɔ a le:

1. Wɔ Anwɔnla ne mɔ anu, Anlo ne mɔ mɔɔ wɔ Anwɔnla maanzinli nu la sonle bozonle bie mɔɔ bɛfɛlɛ ye ‘Afa’ la, ɔle bozonle mɔɔ vi anwuma yɛɛ ye belamunli ralɛ nrenyia ‘Bokɔ’ duma a le ‘Amuzu’
2. Wɔ Akanema ne mɔ anu, bɛdie bɛdi kɛ kenle mɔɔ wɔ dapene ne anu la ko biala lɛ nwole bozonle. Ehye ati kenle ne mɔɔ bɛkɛwo wɔ wɔ dapene ne anu la lɛ bozonle duma mɔɔ bɛfa bɛto wɔ a. Ndonwo, ‘Adwo’ le bozonle duma mɔɔ kile Kenlenzile, yemɔti saa bɛwo kakula raalɛ Kenlenzile a bɛfɛlɛ ye ‘Adwoa yɛɛ saa ɔle nrenyia a bɛfɛlɛ ye ‘Kwadwo’ la.
3. Saa ɛba Nzema a bɛdua moalɛ mɔɔ bɛkenyia bɛkɛvi awozonle ne mɔ bie mɔ ɛkɛ ne la azo a benyia awozonle aluma a. Ehye kile kɛ bɛdie bɛdi kɛ awozonle ne mɔ a yɛle bɛ moalɛ a. Ndonwo, saa awie hyia ralɛ na ɔlua bozonle bie ati ɔwo a bɛfa bozonle zɔhane duma ne bɛto kakula ne. Aluma ɛhye mɔ bie a le Siane, Amanzule nee mɔɔ ɛha la. Siane nee Amanzule le azule aluma.

Bɔ mɔdenle kɛ ɛbabobɔ awozonle aluma mɔɔ wɔ anwuma ɛkɛ la. Maa wɔ kilehilevolɛ ne ɛnlea saa ye ɛbobɔlɛ ne le fɔɔnwo a. Eze awozonle aluma mɔɔ wɔ wɔ suazo la bie mɔ ɔ ?

Nleka mɔɔ awozonle aluma ne mɔ abo vi la

Eleka mɔɔ yɛnyia awozonle aluma ne mɔ yɛfi la le ngakyile wɔ ezonlenlɛ ngakyile ko biala anu yɛɛ ye titili ne gyi menli ne mɔɔ to zɔhane aluma ne la diedi nee bɛ maandɛ ngakyile mɔɔ bɛlɛ la azo. Ndonwo, Anwɔnla ne mɔ awozonle aluma ne mɔ abo vi Yeye (Eselemanye Nyamenle), Akanema nyia bɛ awozonle aluma ne fi azudenle nu, Dangmema nyia bɛ deɛ ne fi (Nyamenle) mɔɔ maa anyeliele la ɛkɛ yɛɛ Nzemama noko nyia bɛ awozonle aluma fi ɛleka kpɔkyee mɔɔ bozonle bie de la. Okola ɔyɛ azudenle, bozane anzɛɛ bɔnza nu.

Eze ɛleka mɔɔ wɔ duma ne abo vi la ɔ?

Deemoti yeto awozonle aluma la

Deemoti beto awozonle дума la gyi ngilenu dɔɔnwo azo. Beto awozonle aluma befа beda gyima mɔɔ bozonle bie di la ali, yenyia aluma ehye mɔ ɔluake yele diedi ke bevi anwuma na be nwo te. Bie mɔ noko kola ye anwosebe ewulale mɔɔ yenyia ye yefi awozonle ne mɔ eke la. Yele mɔɔ bedabe noko beda anee ekpunli bie maandee ali anzee mɔɔ kile bozonle ne subane nee ye nyeele la.

Bieko noko a le ke, saa agyalema bie mɔ enyia rale a beko nwole abisa, bebo ewoke na bedie moale befi awozonle ne mɔ eke. Ewoke ebale ne anzi saa bewo a bele diedi ke awozonle ne mɔ a yele beda ne maanle be a ɔti befа bozonle ne дума beto beda ne.

Nvasoe mɔɔ wɔ awozonle aluma edonle zo la

Awozonle aluma le nvasoe dɔɔnwo wɔ menli mɔɔ sonle be la ebelabole nu.

Nvasoe bie mɔ mɔɔ menli mɔɔ le awozonle aluma nyia be la a wɔ aze eke la:

1. Beye menli nzonle. Awozonle aluma boa maa yenwu bozonle hole mɔɔ awie sonle ye la yee eleka mɔɔ ahenle vi la.
2. Okile ngitanwolile mɔɔ la ahenle nee bozonle ne avinli la.
3. Beto awozonle aluma befi awole ndoodoazo nu befа bebo ye maandee nee ye ezonlenle nu tete agyadee nwo bane.
4. Okile diedi mɔɔ awovole ne mɔ le la.
5. Wɔ diedi bie mɔ anu saa bozonle дума la e nwo zo a, bedie bedi ke ɔmaa wɔ tumi, anwobanebole anzee sunsum nu anwosesebe.

Gyima 6.1

1. Fa e ti anwo edwekemgbake kilehile edwekekprake bozonle anu?
2. E nee e gonwo ehale Nzema aluma bulu na behile awozonle aluma mɔɔ wɔ nu la.
3. Fa awozonle aluma ne mɔɔ ehilele wɔ wɔ anee ne anu la toto aluma mɔɔ sukoavoma mɔɔ vi wɔ anee ekpunli ne anu na e nee be gyi bango ko le la anwo
4. Wɔ sele дума ne anzee wɔ nrelenza дума ne le bozonle дума ɔ? Kile eleka mɔɔ wɔ дума ne abo vi la. Saa enle bie a, fa awozonle aluma ne mɔ mɔɔ behilele be wɔ anwuma edwekemiza ne anu la bie na kile eleka mɔɔ yenyianle be la.

Gyima 6.2

Fa awozonle aluma 5, eleka maa be bo vi, nee deemoti yenyianle be la wulowula adokule ne maa deda ekponle ne anu la anu maa oli munli.

	Anee ekpunli	Bozonle duma	Eleka maa bo vi	Deemoti beto la
1				
2				
3				
4				
5				

Gyima 6.3

1. Kile deemoti wa suazo amra nee bozonle ye ngyekyelee la anu ko.
2. Kile nvasoe nsa maa menli maa le awozonle aluma la nyia ye fi aluma ne azo la.

FUAMUNLI AZEZIELE

Ngyenu ne eleka ehye ka azubole maandee ne maa kile ke mbeda edwu be mgbanyileka la anwo edweke. Ona nyeele ngakyile ne maa maa ko zo wa mabebo, avinli nee awielee ne wa Gana maandee ngakyile ne maa kooati anu

Ndwenlenwo kpuyia

Ebaha waahile enyelezo nzenzalee nsa maa enwunle ye wa wa sonlabaka ne anu wa meke maa enyanle evole 10 kkpula 14 la a?

Duzu a le fuamunli?

Ehye le meke maa kile ke kakula nrenyia anzee raale bie ebikye ye mgbanyifoa na okola owo la. Yeta yenwu nzenzalee ehye wa meke maa ngakula mraale ne maa edwu evole 10-14 yee ngakula mrenyia ne maa noko kenya evole 12-16 la. Emomu, ngakyile kola ba nu; bie maa edee si nde yee bie noko kola ka amozi.

Ninyene mɔɔ da ali ke kakula raale ɛbɔ fuamunli la

Nzenzalee bie mɔɔ yenwu ye wɔ ngakula mraale mɔɔ ɛbɔ fuamunli nu la a le ehye mɔ:

- Be nze nu tele.
- Be ezole ye mgbole mgbole
- Be butua kuohua kelema
- Be ye fualɛ mɔɔ li moa
- Be bɔ nyefonle
- Befi sake yee be nvunloma nu enrinli

Ninyene mɔɔ da ali ke kakula nrenyia ɛbɔ fuamunli la

- Nzenzalee bie mɔ mɔɔ yenwu ye wɔ ngakula mrenyia mɔɔ ke bɔ fuamunli nu la a le ehye mɔ:
- Be mrenyia nu nee be ndoma ye mgbole
- Befi sake yee be nvunloma nu enrinli
- Be kenra tele yee be awane ye mgbole
- Be ne nu buke
- Befi ekɛsale
- Be nu twe

Sekelenee ehye mɔ mɔɔ da ali wɔ kakula raale anzee nrenyia bie mɔɔ ɛbikye ye mgbanyileka la a yefele ye **fuamunli** a.

Fuamunli Azeziele Maandee

Ole maandee mɔɔ be ye ye wɔ kakula raale mɔɔ eye fua na akemoa zo la anwo befa bekile ke yedwu mgbanyileka. Anee ekpunli bie mɔ ye maandee ehye maa mrenyia noko. Ehye le sonla enyinle nu maandee mɔɔ to zo nwiɔ a. Odo a duma edonle ne.

Ekponle 6.1 ne mɔɔ wɔ aze eke la kile aluma ngakyile mɔɔ Gana anee ekpunli ngakyile ne mɔ bie mɔ fa fele fuamunli azeziele maandee ne la.

Anee Ekpunli	Mraale azeziele ne duma	Mrenyia azeziele ne duma
Anwɔnlama	Gbɔtowɔwɔ/Tugbewɔwɔ	Tudedeeasi
Kolɔboma	Dipo	-
Nvandema	Bragor	-

Anee Ekpunli	Mraale azeziele ne дума	Mrenyia azeziele ne дума
Nzandelema	Bragoro	-
Akpafuma	Iseyi	-
Ngenlama	Otofo/ Otsejise	Plamatsemo/ Butrumwoo/Dentuuwo
Sisalama	-	Baala
Vagalama		Pellaa
Nzemama	Fuamunli Azeziele	-

Ke befele fuamunli maandee ne wo wo anee ne anu e? Mraale nee mrenyia fa fuamunli azeziele maandee ne anu o?

Duzu a le azubole maandee ?

Azubole maandee a le nyeele anzee sekelenee moo beye bekile ke sonla elefi ebelaobole anzee tenlabele anzee gyinlabele ko anu aho fofole nu la, moo eza yefele ye sonla enyile nu maandee la. Bekola bebó awie azu bewula sunsum nu gyima bie anu, fealeranu eku anzee ezonlenle bie anu. Emomu, azubole moo yelewowo nwole adwenle wo eke la kile moo maa yenwu ke mbéda edwu be mgbanyileka moo yefele ye fuamunli azeziele la.

Azeziele maandee ne

Anee ekpunli ko biala le nyeele ngakyile moo beye ye wo azeziele maandee ne anu a olua maandee ne mo moo le ngakyile la ati. Nyeele moo beye ye kolaa na azeziele meke ne adwu, azeziele meke ne anu nee azeziele ne anzi la a bewowo nwole adwenle wo aze eke la.

Fuamunli Azeziele Maandee Ne Ndotonwoyele: Koyele Bie Mo

Ngakula mbelera azeziele maandee ne

1. Kolaa na beazie kakula belera ne aze la

Saa awovole ne mo nwu ke nzenzaalee bie era be mra mraale moo aseé ebo fuamunli la anwo a, bebó o bo ke besiezie be nwo.

Meke dɔɔnwo ne ala saa kakula raale ne ye ye fua mɔɔ li moa mɔɔ yefele ye fuale amunli la a, beye nyeele ehye mɔ wɔ be now a:

- a. Bedi moa beye mbɛda ne mɔ befi be abusua ne anwo na bekɔsiezie be bekende gyimalile ne.
- b. Ngakula mraale ne mɔ awovole bɔ mgbanyima anzee menli mɔɔ di azeziele ne anwo gyima la amanee.
- c. Mraale mgbanyima mɔɔ ze agyale nwo maamule la wula mbɛda ne mɔ sua nu na befa agyale nwo foledule mɔɔ le fɔɔnwo la bɛmaa be amaa kenlebie beahola beaziezie be suanu ke nwuvole mraale.
- d. Befaa ngakula mraale ne mɔ befa suanu ndetele le ke aleedonle, ewula ekpoanle, ninyene ekpole, be nwo enilile nee mɔɔ eha la anu.
- e. Bekile be be-sa-anloa gyima bie mɔ.
- f. Bekile be tete edwene nee nwole agolezile bie mɔ mɔɔ wɔ maandee ne anu la.
- g. Bekilehile be nla nu nyeele bie mɔ amaa beahola be nee be hu mɔ mɔɔ bagya be wɔ maandee ehye anzi la ali agitanwo wɔ ekpa zo kpale.

2. Azeziele mumua ne

Saa azeziele mumua ne dwu a gyimadivo ne (ɔkola ɔye kɔmenle anzee raale kpanyinli) fa fuamunlibɔvoma ne fa ehye mɔ anu.

Osiezie ɔ nwo na ɔye edene ɔfa gyimalile ne ɔfea Nyamenle nee sunsum ngakyile bie mɔ asa. Edeneyele ne anzi befa be bewula sunsum nu nyeele ehye mɔ anu:

- a. Befaa be befa sunsum nu sɔnea nu benea saa bele belamunli a(raale mɔɔ enze nrenyia la). Bie mɔ tenla bozane bile zo, bie mɔ bia azule nu, nyevile nu anzee kpɔke nu kile nyeele ehye.
- b. Bekpa/bepepe be ti enrinli, be nvunloma nu nee be sake
- c. Betenla be wɔ sesɛbia anzee nwoma zo.
- d. Bete be nloa (befa alele le ke kolonvia bedo, bana anzee elue afɔtɔ nee mɔɔ eha la)

Beye sunsum nu anwodele nyeele ne bewie bɔkɔɔ a,

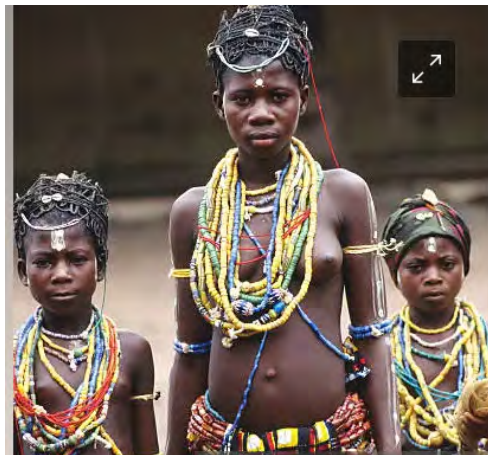
- e. Befaa be maandee ne anu ndanle mɔɔ sonle bole, avikpa ngakyile nee be nwo ezieziele ninyene ngakyile besiezie mbɛda ne mɔ na bebɔ gua befinde be.

- f. Wɔ guabɔle ne anu, besiezie fuamunlibɔvo ne mɔ bɛmaa bɛ nyefo gua zo bɛfa bɛkile mgbavole mɔɔ ɛdwu agyale ɛhɔle la amaa beaye ngakula mbelera ne anu mɔɔ kenlebie bebɔgya bɛ la.

Nvoninli 6.1: *Nvoninli ɛhye kile ngakula mraale mɔɔ bɛlua Dipo sunsum nu anwodele maandee adenle zo bezie bɛ aze la.*

Nvoninli ɛhye kile ngakula mraale mɔɔ bezie bɛ aze bɛwie la.

Nvoninli 6.2: *ɛhye kile ngakula mbelera mɔɔ beva avikpa ngakyile beziezie bɛ wɔ meke mɔɔ bezie bɛ aze bɛwie la.*

Azeziele maandee ne anzi

- Saa besie bɛ aze bɛwie a, mbelera ne mɔ, bɛ mɔbusua nee bɛ gɔnwɔ mɔ kɔ akpɔsa wɔ sua ne azo na bɛkɔye ezuavole ne mɔ.
- Ezuavole ne bɔ bɛ abazo ke behola bezɔ bɛ nwo beva azeziele maandee ne anu na bɛkye bɛ ninyene. Ahyeledee ne mɔ bie kola ye ezukoa, avikpa, ndanle, nluku, nee mɔɔ eha la

Nvoninli 6.3 Ehye kile ngakula mbelera mɔɔ beva aboka ngakyile beziezie be wɔ meke mɔɔ bezie be aze bewie la.

Fuamunli azeziele maandee ne ndotonwoyele

Enweene bie mɔ mɔɔ deda Gana azeziele maandee ngakyile ne mɔ avinli la.

Saa eye koyele mɔɔ wɔ azeziele maandee ngakyile ne mɔ anu la a, anee ekpunli ko biala le nyeele kpɔkyee bie mɔɔ le ngakyile fi anee ekpunli ngakyile bie edee nwo a. Bie mɔ a bela be ali wɔ eke la.

Anwɔnlama

1. Bekola befa dapene ko mɔɔ kɔdwu siane ko la beye azeziele maandee ne. Ehye gyi Anwɔnlama ekpunli hole nee bodane mɔɔ gyi be nye zo la azo.
2. Befu fuamunlibɔvoma ne besie aako ne anzi na bema be gɔnwo mɔ nee be tenla na bedielie be nye wɔ zɔhane meke ne.
3. Wɔ azeziele meke ne anu, kolonia ne mɔɔ beme la le sekelenee mɔɔ kile edanebɔle a.

Kolɔboma

1. Kolɔboma ye azeziele maandee maa ngakula mbelera ne mɔ wɔ meke mɔɔ bekebo Azele Bozonle (Nene Kloweki) amanee ne la. Beye ye wɔ Siane Munrane ne anu yee ɔdi kenle nnu.
2. Kolaa na beye azeziele maandee ne la mbelera ne mɔ awovole fa be kɔmaa kɔmenle ne mɔɔ di Dipo ne anwo gyima la.

3. Wɔ azeziele maandee ne anu, kɔmenle ne ye edene na ɔye sunsum nu maandee bie mɔ le ke be ti anwo ekpale, nwoma zo edenlanle nee mɔ eha la maa mbɛda ne mɔ

Akanema (Nvande nee Nzandele)

1. Befa kenle motwe a beye maandee ne a. Ehye kola bɔ ɔ bo Kenlenzile anzee Dweke
2. Kolaa na beye maandee ne la, befa mbelera ne mɔ bɛmaa Ehyema ne na oneenlea nu ɔnwu ke bele belamunli na eza bie etenrenzele a.

Ke Nzemama si sie kakula belera aze e?

Nzemama

Ole zo amgba ke Nzema tete azeziele maandee nyeele dɔnwɔ ehakyi yee eza yehile koyele nee enweene bie mɔ mɔ la Gana anee ekpunli ngakyile ne mɔ avinli la. Nzemama edee mɔ yele na ɔmaa yɛda nzonle la bie mɔ ene:

1. Bɛnea bɛnwu ke kakula belera ne eye fua na yemoa zo (yeye fuale yedoa zo fane nsa la) kolaa na beazie ye aze.
2. Raale mɔ akunlu raale etewule ele, belera mɔ beziele ye aze etekyele la anzee belera mɔ ɔka ekyii ɔbɔ fuamunli la a kola di fuamunlibɔvo ne anwo gyima a.
3. Bekpoto ewule wɔ kyenze nu na beava sempoama beagua nu na beakyekye kakula belera ne anye ke ɔvula.
4. Bele nyeele kpɔkyee bie mɔ beye bɛmaa belera mɔ bɔ Mafole anzee Ezohille abusua la.
5. Bɛmaa ngakula mɔ kera gyimalile ne abo la fe afɔɔ ne mɔ hale la na fuamunlibɔvo ne kye be nuhua bie.
6. Belera ne noko siezie ɔ nwo na ɔkɔ akpɔsa ɔfa ɔ nwo ɔkile ke yedwu agyale na eza ɔye ezuavole ne mɔ.

Ngakula mrenyia fuamunli maandee

Te anee ekpunli ne mɔ kɔsɔti a le ngakula mrenyia fuamunli azeziele maandee a. Anee ekpunli mɔ yekola yenwu ehye wɔ be nu la bie mɔ a le Anwɔnlama, Sisalama, Ngenlama, Vagalama nee mɔ eha la. Ngakula mrenyia fuamunli azeziele enle debie kpaziwɔke biala ke mraale ne mɔ edee ne la. Ndonwo, wɔ Anwɔnla maanzinli nu, etu ne mɔ befa bɛmaa ngakula mgbavole ne mɔ la a befele ye ‘Tudedesi’ la. Ehye kile ke beva etu ne bebɔ be abusua ne anwo bane eza beva beli bɔle.

Ngakula mrenyia ne mɔ anwo maandee ne bie mɔ ene;

1. Bete ngakula mrenyia ne mɔ befi be abusua ne anwo
2. Beye mrenyiayele, gyima nee nla nu ngilehilele bema be
3. Bedie be beto nu ke bedwu mgbanyileka
4. Besiezie be wo nwonane nu nee sunsum nu
5. Bekilehile be ninyene mɔ le fɔnwo wo be maandee ne anu la.

Gana anee ngakyile ne mɔ ko biala le ke asi oye maandee ehye a yee meke dɔnwo ne ala agyi menli ne diedi zo.

Nvasoe mɔ wo fuamunli azeziele zo la

1. Omaa fuamunlibɔvo ne nwu ye ke yedwu ye mgbanyileka na ɔbo ye ebela ke mɔ ofeta la
2. Okpogya fuamunlibɔvo ne omaa onyia gyinlabelle fofole
3. Omaa maanlema nwu ye ke belera ne edwu agyalehɔle
4. Osiezie be nwonane nu nee sunsum nu omaa agyale
5. Okile be ebule nee subane kpale
6. Omaa benwu nyeele mɔ le fɔnwo wo be maandee nee maamule mɔ sonle bole maa be maanlema ne la
7. Osi ninyendane nee nla mɔ ko zo kolaa na beahɔ agyale la adenle.
8. Omaa mbelera ne mɔ nyia gya fa bo be ebela kenlebie.

Gyima 6.4

Duzu maandee a beye ye wo kakula belera mɔ ebo fuamunli la anwo wo Nzema a? Kele duma ne na da ye ali kile e gɔnwo mɔ.

Gyima 6.5

1. a. Wo be ekpunli ne mɔ anu, benleenlea nvoninli ne mɔ boe na behilehile be nwo ezieziele ninyene ngakyile mɔ wo azeziele ne anu la. Bewowo adwenle wo mɔ be nye die nwo wo be nwo ezieziele ninyene ne mɔ anwo la anwo.

- b. Bɛwowa adwenle wɔ nvasoɛ mɔw wɔ ninyɛne mɔw beva beziezie bɛ nwo wɔ azeziele ne anu la anwo.
2. Nea vidio mɔw fale fuamunli azeziele nwo la wɔ eke: <https://www.youtube.com/watch?v=zpTdowLmxN8>.
- a. Kolaa na azeziele maandee ne ara zo la, duzu a beye a ?
- b. Nea nvoninli ne mɔw fale azeziele maandee ne anwo la na fa wɔ adwenle sie nyeele mɔw kɔ zo wɔ azeziele mumua ne nee nyeele mɔw kɔ zo wɔ azeziele ne anzi la azo.
- c. Kile nyeele nwiɔ nwiɔ mɔw enwunle evale ehye mɔ ko biala anwo wɔ vidio ne anu la.
- i. Azeziele mumua ne
- ii. Azeziele ne anzi
- d. Fa wɔ adwenle sie koyele nee enweene mɔw la Gana anee ekpunli ne mɔ bie azeziele maandee ne anwo la azo na da mɔw enwunle ye wɔ vidio ne anu la ali kile sukoavoma mɔw ε nee bɛ gyi bango ko la.
3. a. Nea nvoninli ehye:

Eleka mɔw yenyianle ye la: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

- b. Gynla mɔw wɔzukoala azo kilehile mɔw elɛsi la anu.

Gyima 6.6

Wowɔ adwenle nwiɔ nwiɔ wɔ koyele nee enweene mɔw wɔ azeziele maandee ne nee mɔ Gana anee ekpunli ngakyile nwiɔ le la anwo. Da mɔw enwunle ye la ali kile ε gɔnwo

Gyima 6.7

Kemɔ ɛlesukoa Gana anee la, bobɔ azeziele maandee ne anu nyelee nsa mɔɔ ekulo ke bekakyi ye anzee beko zo beye la na kile deemɔti. Da wɔ adwenle ne ali kile sukoavoma ne kɔsɔti.

MOBONU KPUIYA

Mobonu kpuyia wɔ awozonle aluma ne anwo

1. Kele awozonle aluma nnu mɔ menli eva eye be suanu aluma wɔ wɔ abusua ne anu nee wɔ suazo la.
2. Kele Nzema awozonle aluma 5 na kile eleka mɔ ko biala abo vi la.
3. Kele bozonle raale ko duma na kile aluma ngakyile 3 mɔ fale ɔ nwo la.
4. Kile deemoti menli nee bozonle bie bahɔ ngyekyelee bo ke befa bozonle ne duma beado be mra ne mɔ wɔ wɔ suazo la anu ko.
5. Kile nvasoe nsa mɔ menli mɔ beva awozonle aluma betoto be la nyia ye wɔ awozonle aluma ne mɔ azo la.

Mobonu kpuyia mɔ wɔ fuamunli azeziele maandee ne anwo la

1. Gyinla ndelebebo mɔ ele la azo kilehile fuamunli azeziele maandee ne anu.
2. Kele na kilehile nvasoe nnu mɔ wɔ suazo amra nyia ye wɔ fuamunli azeziele maandee ne anwo la anu. Duzu ati a nwole hyia a ?
3. Fuamunli azeziele maandee ne anu nyeele ne boni a esuzu ke behakyi ye a? Kilehile wɔ nyelebenloa ne anu.

REFERENCES

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
3. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

ACKNOWLEDGEMENTS

